Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 1

ORAL HISTORY

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 3

SELMA LEYDESDORFF

ORAL HISTORY

De mensen en hun verhalen

Met medewerking van Arjan van Hessen,
Dienke Hondius en Fridus Steijlen

2021 Prometheus Amsterdam

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 4

© 2021 Selma Leydesdorff
Omslagontwerp Sander Patelski
Foto auteur Doret van der Sloot
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4977 2

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 5

Inhoud

Inleiding. Nieuwe verhalen, veranderde verhalen, noodzaak te ordenen 9
Oral history 9
Behoefte aan ordening 12
Verschillende soorten van herinneringen 14
Een update 16

1 Oral history is ook een ontmoeting: van 'feiten' zoeken naar het benutten van een uniek contact 21
Herinneringsactivisme 23
Hoe wordt een gebeurtenis geschiedenis? Hoe worden vertelde verhalen geschiedenis? 24
We maken samen een verhaal en doorbreken de vaste rollen van subject en object 26
Studs Terkel 29
Omslag naar kwalitatief onderzoek 31
Met opzet gekleurde kennis, herinneren met een doel 34
Vrouwengeschiedenis en later onderzoek 38
Naar Moskou en de veranderingen bij de val van het communisme 43
Projecten met studenten: Amsterdam-Noord en Zeeland 44
Het Mauthausen-project 48
Srebrenica en andere projecten 49
De Sobibor-interviews 50

Vignet 1. Bloeme, na 23 jaar een tweede interview 52

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 6

2 De ontwikkeling van oral history: ik leerde wat de beste manier om te interviewen was en ik koos voor het maken van levensgeschiedenissen 59
Geen televisievraaggesprek maar lange levensgeschiedenissen 60
Baanbrekend werk, vooral in Italië 65
Vertrouwen en beïnvloeding 66
Authenticiteit 69
Vertellen als genre 73
De geschiedenis van de moderne academische oral history: Paul Thompson als leidende oral historian 75
Duitse levens 78
Onderzoek naar de Holocaust/Shoah, een belangrijk veld 79
Treurig door het verhaal 81
Advies over hoe te luisteren, een belangrijke leidraad 83
Fasen in het interview 88
Getuigenissen die geen oral history opleveren 91
De getuigenis voor de rechtbank en de oral history 92
Analyse van de interviews 94
Hoe moeten we ordenen? 96
Een ingewikkelde en uitdagende bron 97

Vignet 2. De overlevenden van de genocide van Srebrenica 98

Vignet 3. Beschreven en herinnerd, op zoek naar een niet-bestaande motie (Fridus Steijlen, KITLV/NIOD) 104

3 Bewaren, laten vergaan of weggooien 111
Afspraken 113
Wettelijke bescherming en verplichtingen 115
Inhoud van een transcript 120
Indexering van transcripten 122
Volgt het interview een bekend genre? 127
Een boek schrijven op basis van transcripten 128

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 7

De persoon van de interviewer: insider of outsider 131
Interpretatie en context, problematiseren van de plaats van de interviewer 133
Interviews met een onderzoeksvraag of interviews om een collectie te maken 136

Vignet 4. Verhalen die doorgegeven worden, of: waar luisteren we naar? 138

4 Trauma en oral history 149
Vertekeningen, veranderende verhalen 153
De interviewer luistert anders dan een therapeut 154
Wie is de dader? 158
Verwerking van trauma's 159
Opnieuw trauma: wat wordt herinnerd? 162
De historicus als hulpverlener bij trauma's? 166
De invloed van trauma's kennen we nog niet echt 166
Popularisering van het begrip 167
De context van trauma's 169
Levensgeschiedenissen en trauma's 171
Problemen bij het interviewen van getraumatiseerden 174
Culturele context 177
Breuken 178

Vignet 5. Een interview over Sobibor. De verwarring en angst van Toivi 181

Vignet 6. Oral history, 'ras', kleur, zwart en wit. Nieuwe ontwikkelingen (Dienke Hondius, Vrije Universiteit Amsterdam) 189

5 Interviewen in een andere cultuur 197
Morele taal 202

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 8

Jenny 213
Charlotte 218

Vignet 7. Oral history & human language technology (HLT) (Arjan van Hessen, Universiteit Twente) 224

6 Hoe kunnen we bestaande collecties gebruiken en welke stem horen we? 237
Kwalitatief onderzoek op basis van oral-historyinterviews 241
Veranderende verhalen, veranderde kijk op het verleden 243
De interviewer is belangrijk: Dori Laub, kritisch luisterend 244
Grote Nederlandse Collecties: Ongekend Bijzonder, Stichting Mondelinge geschiedenis van Indonesië, Veteraneninterviews 247
Getuigenverhalen 251
Mondelinge bronnen over de dekolonisatie van Indonesië 252
Andere grote collecties 254
Andere onbekende geschiedenissen 260
Shoah Visual History Archive 263
Fortunoff-collectie Yale University 266
United States Holocaust Memorial Museum 267
Het samenbrengen van grote archieven en verbindingen maken 269

Epiloog. Naar een andere manier van omgaan met oral history 271
Praten over het verleden 272
Oude en nieuwe technologie 274

Appendix. Voorbeelden van releaseformulieren 279

Woord van dank 293

Noten 297

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 9

Inleiding

Nieuwe verhalen, veranderde verhalen, noodzaak te ordenen

Op 1 februari 2020 woonde ik in het Watersnoodmuseum (Schouwen-Duiveland) een conferentie bij, georganiseerd ter gelegenheid van de jaarlijkse herdenking van de watersnoodramp van 1953. Een van de bestuursleden vertelde in haar toespraak dat zij er een tijd lang vast van overtuigd was dat de watersnoodramp van 1995 in het riviergebied bij het Gelderse Ochten in de zomer had plaatsgevonden. Ze kon dat het best verklaren omdat de burgemeester van Ochten Zomerdijk heette en het woord 'zomer' had zich in haar hoofd vastgezet. Zij gaf daarmee aan dat herinneringen niet expres veranderen maar dat er door de jaren heen vertekeningen optreden. De herinnering is een ander verhaal dan wat er echt gebeurde. Ook als we ons vergissen krijgen we toch informatie over het verleden. Wat er gebeurt met herinneringen die ons verteld zijn, daarover gaat dit boek.

Oral history

Ik werk al jaren in het vak oral history, dat deel is van een beweging om 'nieuwe' en 'andere' geschiedenissen te schrijven. Oral history is een manier van historisch onderzoek doen door middel van interviews over het verleden die worden vastgelegd; het gaat om interviews met een verteller die persoonlijke ervaring heeft met historisch betekenisvolle gebeurtenissen en die daarover praat. De interviewer heeft als taak daar kritisch naar te kijken en deze nieuwe historische bron te behandelen als mogelijke nieuwe ken-

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 10

nis. Decennialang heb ik mensen geïnterviewd over het verleden en hun herinneringen daaraan, waarvan ik verslag deed in het boek *De mensen en de woorden*.[1]

Oral history houdt zich door verhalen en herinneringen bezig met de verhouding tussen de geschiedenis zoals die in de boeken als collectieve herinnering is vastgelegd en de individuele herinnering. Die verhouding blijft gespannen, omdat naast de gecanoniseerde versies van geschiedschrijving steeds weer gesproken en geschreven tegengeschiedenissen ontstaan op basis van verhalen die gevoed worden door individuele herinneringen. De nieuwe verhalen zijn niet altijd welkom, en het vak is bovendien manipuleerbaar: oral history kan bestaande dominante meningen versterken, of kritiekloos populistisch zijn en pretenderen namens het volk tegen te spreken.

Oral history is overal en vertellen over het verleden gebeurt overal: in musea, bij plaatsen van herdenking zoals monumenten, in lokale en nationale archieven, en in buurten; actiegroepen interviewen, en mensen willen meer weten over de geschiedenis, waar ze vandaan komen en over hun familie. Interviewen over het verleden is bijna een rage. Oral history wordt gebruikt in het onderwijs waar kinderen hun ouders of familie interviewen, mensen zoeken er hun identiteit in en ze vinden het vaak ook gewoon leuk, want luisteren naar wat over het verleden verteld wordt, is fascinerend. Maar het is voor de professionele *oral historian* belangrijk om niet alleen naar verhalen te luisteren, maar ze ook te interpreteren en ze te gebruiken en te bewaren als bron van kennis over het verleden. Daarnaast moeten we altijd in de gaten houden wat voor soort kennis we met onze historische interviews produceren; omdat individuele herinneringen steeds worden bijgesteld, moeten we ook inzicht krijgen in de vraag of we nieuwe dingen leren en waarom dat zo is. Kunnen we afgaan op wat we horen of ligt het net even anders? Oral history richt zich dus op de analyse van wat en waarom individuen zich iets herinneren, maar vooral ook op hoe dat kan leiden tot een herinterpretatie van het historisch beeld zoals dat algemeen bekend is.

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 11

Naast geschreven bronnen maakten historici natuurlijk altijd al gebruik van 'andere' informatie over het verleden. Op afbeeldingen en schilderijen is veel over vroeger te vinden, door gebruiksvoorwerpen kunnen we van alles te weten komen en we worden geïnformeerd door sporen van vroeger, zoals ruïnes, oude nederzettingen, grafheuvels. Maar nu leven we in een steeds digitalere wereld waarin audiovisueel materiaal belangrijker wordt. De meeste historici erkennen dat het belangrijk is niet alleen over vroeger te lezen maar om ook zelf te kijken en te luisteren naar wat er verteld wordt. De gesproken en vertelde herinnering is als bron ontdekt.

Sinds de late twintigste eeuw maakten de 'nieuwe technologie' van de cassetterecorder en later digitaal recorden het mogelijk interviews op grote schaal te bewaren.[2] Het verzamelen van materiaal is dus makkelijker geworden. De apparaten van destijds en de toenmalige wijze om geluid op te slaan zijn echter achterhaald. Ik heb er altijd voor gepleit in het opslaan van de resultaten van interviews over het verleden systematiek aan te brengen en manieren te zoeken om er gebruik van te kunnen maken.

Er is een parallel: in de negentiende eeuw werden boeken en documenten toegankelijk door de ordening ervan in bibliotheken en door archieven te standaardiseren. Het invoeren van één systeem voor alle archieven speelde een grote rol in het definiëren van een eigen nationaal verleden, en was onderdeel van de Nederlandse staatsvorming.

Nu is iets soortgelijks nodig om de overgang naar het gebruik van verschillende multimediabronnen waarin en waarmee mensen over het verleden vertellen te faciliteren. Maar er bestaat geen nationale politiek voor het opzetten van zo'n gestandaardiseerd archief of beleid.

Hierdoor gaat materiaal dat ons een kijk op het verleden geeft verloren, en ook ik raakte materiaal kwijt. Mijn eigen cassettebandjes bleken bijvoorbeeld beperkt houdbaar. Er wordt mij nu door onderzoekers gevraagd mijn materiaal alsnog te mogen be-

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 12

luisteren. Dat kan niet meer. Nederlands cultuurbezit uit de jaren tachtig, de tijd waarin ik veel interviewde, is verloren gegaan. Dit boek is dan ook een hartstochtelijk pleidooi om de huidige chaos aan te pakken. Het is de hoogste tijd, er zijn serieuze problemen om over na te denken.

Behoefte aan ordening

Nu zo veel mensen aan het interviewen zijn, wreekt het gebrek aan systematiek zich. Niet ieder gesprek is geschiedschrijving en niet al het gebabbel moet bewaard worden. Maar hoe ontwikkelen we een norm voor een goed interview dat wel bewaard moet worden? En hoe kan dat materiaal vervolgens worden geïnventariseerd en bewaard opdat anderen het materiaal kunnen doorzoeken en gebruiken? In kasten bij mij thuis ligt het materiaal te vergaan, bij wisseling van computer raakt materiaal zoek. In archieven liggen audiovisuele documenten welke niet benaderbaar of onvindbaar zijn, want overal gelden andere regels – of er zijn geen regels. Het is moeilijk een weg te vinden.

Het gebruik van audiovisuele bronnen is zo snel gegroeid dat volgens de laatste gegevens nu bij de helft van de historisch georiënteerde dissertaties die in de Engelstalige wereld geschreven worden, gebruikgemaakt wordt van interviews. Ook doordat het steeds gemakkelijker wordt audiovisueel materiaal op te nemen, op te slaan en te verspreiden, groeit de hoeveelheid snel. Naar schatting ligt er op dit moment meer dan 50.000 uur audiovisueel materiaal in Nederlandse archieven, materiaal dat niet toegankelijk is behalve voor degene die in dat specifieke archief de weg kent. Door de chaos gooien we in feite geschiedenis weg.

Ach, wat moeten we met al die banden? denk ik soms. Maar om op een moderne manier geschiedenis te schrijven, moeten we methoden vinden om context te kunnen geven, te classificeren, te categoriseren. Er dienen criteria ontwikkeld te worden over wat wel en wat niet wordt bewaard. Zonder dat het starre en verstikkende

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 13

regels zijn, dienen er voor anderen inzichtelijke protocollen te worden ontworpen, en moet er een norm komen over hoe de bronnen worden opgeslagen en de wijze waarop audiovisueel materiaal wordt aangeleverd (mono-stereo, mp3, mp4, enzovoort).

De weg vinden in al bestaand materiaal is vaak zo ingewikkeld, dat onderzoekers liever zelf nieuwe bronnen maken, dus gaan interviewen, dan die van anderen in de archieven te gebruiken. Onderzoekers zijn zich er vaak niet van bewust dat dit soort bronnen er zijn en ze beseffen vaak niet dat hun bronnen ook bruikbaar kunnen zijn voor bijvoorbeeld kwalitatieve sociale wetenschappers. Er is een enorm potentieel voor het hergebruik van dergelijke data, maar er is helaas nog een lange weg te gaan eer we efficiënte methoden ontwikkelen om het verleden uit te breiden met nieuwe stemmen en nieuwe patronen. De moderne technologie heeft de toegang mogelijk gemaakt, maar hoe gaan we er gebruik van maken? We willen toch niet eindigen met steeds meer archief?

Een goede beoefenaar van oral history stelt vragen, selecteert, luistert, toetst en vergelijkt. Dat is een integraal onderdeel van het vak. Tegelijk laat oral history zien hoe een maatschappij omgaat met mythen, verhalen en ideologieën en deze omgang met het verleden is weer traceerbaar in de interviews, in de beelden die de vertellers-geïnterviewden schetsen, en in de structuur van hun verhalen.

Vooral omdat vertelde herinneringen kunnen veranderen, is het de vraag hoe een archief dat kan en wil vastleggen. Pogingen tot bundeling van materiaal uit bestaande audiovisuele archieven zijn door talloze instellingen toegejuicht. Maar omdat zo'n initiatief interdisciplinair is, en omdat de culturele sector te weinig geld heeft, lukt het alleen om kleine projecten te financieren. Er is structureel geld nodig en dat lijkt er ondanks al het enthousiasme niet te komen. Een aanvraag hiervoor verloor bijvoorbeeld een paar jaar geleden de strijd met een project over de 'Gouden Eeuw' bij een NWO-aanvraag, omdat 'dat thema meer paste in de nationale canon van de geschiedenis' en de uitkomst van wat de aanvra-

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 14

gers wilden niet 'veilig' was. Dat ons project meer dan alleen academisch nut had pleitte ook al niet voor financiering. Want ook de mensen die erfgoed willen bewaren en de streekarchieven die op bewonderenswaardige wijze in stand blijven door het werk van vrijwilligers, moeten serieus genomen worden omdat ze de bewaarders zijn van een verleden dat anders vergeten wordt. Nederland loopt met dit soort denken hopeloos achter.

Verschillende soorten van herinneringen

Ik gebruik in dit boek de term 'collectieve herinneringen' bij bepaalde herinneringen die in de publieke opinie als algemeen bekend worden beschouwd en een kader vormen voor de manier waarop er over het verleden gesproken en geschreven wordt in bijvoorbeeld musea, in het onderwijs, in kranten en bij toespraken.

Omdat herinneringen veranderen, kunnen bekende feiten een nieuwe betekenis krijgen. Dat geldt net zo goed voor geschreven bronnen als ze opnieuw worden geïnterpreteerd. Het meest actuele voorbeeld daarvan is de geschiedenis van de rol van Nederland in de slavernij. Terwijl de vreselijke omstandigheden van de slavernij nu als misdaad aan de kaak gesteld worden, vonden de meeste historici slavernij vroeger gewoon. Naar verhalen over de onvermijdelijke ellende en onmenselijkheid werd haast niet geluisterd. Dat is veranderd, net zoals over het koloniale verleden nu anders gedacht wordt. De historische bronnen zijn niet veranderd, maar andere bronnen krijgen meer aandacht en wat er is wordt anders gelezen. Er is nu oog voor wreedheid en wat dominantie betekende in gekoloniseerde gebieden. In het vignet geschreven door Dienke Hondius (p. 189-196) wordt deze gedachte verder uitgewerkt.

Op een vergelijkbare manier kan er een omslag in het individueel herinneren zijn: er zijn tijden geweest waarin slachtoffers van seksueel misbruik alleen vol schaamte konden nadenken over wat er met hen gebeurd was, en zichzelf alleen als slachtoffer herinner-

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 15

den. Hoewel de schaamte vaak is gebleven, kunnen ze tegenwoordig ook een ander perspectief laten zien waarin zij niet alleen passief zijn. Ik begeleidde het begin van een onderzoek naar meisjes die door geestelijken van de katholieke kerk seksueel werden misbruikt. Aanvankelijk spraken zij als slachtoffer over wat er gebeurde, maar sinds kort zijn ze niet langer alleen slachtoffer, maar eisen ze genoegdoening en willen ze dat de verantwoordelijken rekenschap afleggen. De herinnering paste zich daaraan aan.

Een voorbeeld van een hoofdstuk uit de geschiedenis dat alleen geschreven kon worden dankzij herinneringen van betrokkenen, is dat van de Japanse 'troostmeisjes'. Het gaat om vrouwen die tijdens de Tweede Wereldoorlog gedwongen waren als prostituee voor het Japanse leger te werken. Hun verhaal kon vele jaren niet verteld worden, omdat de meisjes om wie het ging zich schaamden.[3] En de mannen die gebruik van hen maakten, spraken er ook liever niet over. Pas nadat de eerste meisjes zich over hun schaamte heen hadden gezet en wilden vertellen over wat er met hen gebeurd was, verschoven de beelden. Op het internet staan nu makkelijk te vinden getuigenissen waarin vrouwen hun misbruikers aanklagen. Het is overigens wel een kunst om zo'n vrouw te interviewen en de bereidheid om te getuigen is niet vanzelfsprekend.

Er zijn krachten die deze geschiedenis liever verborgen wilden houden. De Japanse overheid begint pas nu mondjesmaat toe te geven wat er is gebeurd. Bij onderzoek naar het massamisbruik van vrouwen in Nanking tijdens de tweede Japans-Chinese oorlog in 1938, en de moord op 30.000 vrouwen aldaar liep de tegenwerking van het onderzoek zelfs uit op agressie. Onderzoeker Iris Chang[4] kreeg zo veel tegenwind te verduren dat ze zelfmoord pleegde. Iris Chang was een Chinees-Amerikaanse schrijfster, journalist en historicus. Ze werd geboren in Princeton, New Jersey, als kind van Chinese immigranten. Nadat ze korte tijd had gewerkt bij een krant in Chicago, begon ze een carrière als schrijfster. Haar tweede boek, *The Rape of Nanking*, was Changs doorbraak. Het boek gaat over wat zij de 'vergeten holocaust' noemt.

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 16

In de periode waarin ze materiaal verzamelde en interviewde, leed ze enorm onder de verhalen die ze vond. Ze las over onthoofding, doodsteken, levend verbranden, verdrinken en wedstrijden tussen soldaten over wie het vaakst kon verkrachten. Het verhaal domineerde haar leven, en steeds weer ondervond ze dat niemand wilde luisteren. De Japanse regering werkte het verhaal zelfs actief tegen. Ze kreeg te horen dat het onzin was, en de Chinese regering liet het afweten. Ze werd geplaagd door beelden die steeds sterker werden. Haar grootouders waren ontsnapt uit Nanking, en zij wilde de herinnering aan het extreme geweld niet verloren laten gaan. De Japanse veteranen die zij interviewde voelden geen schuld; wat er was gebeurd was volgens hen nu eenmaal onderdeel van de militaire cultuur. De misbruikte vrouwen werden meteen na het misbruik omgebracht. Chang combineerde interviews met geschreven stukken. Tot ze er niet meer tegen kon – ze pleegde zelfmoord. Ik heb haar ooit ontmoet en ik was onder de indruk van haar verhaal. Chang is een extreem geval van hoe een interviewer zelf kan lijden, maar het is ook herkenbaar voor iemand die een andere niet-welkome geschiedenis naar buiten wil brengen en die tegen collectieve beelden in schrijft.[5]

Een update

Nadat ik zelf vele jaren onderwijs over deze onderwerpen heb gegeven, en er onderzoek naar heb gedaan, stel ik mijn ervaringen op dit terrein graag op schrift. Die ervaring bestaat vooral uit het houden van interviews met getraumatiseerde mensen. Door wie ik ben, kind van twee mensen die tijdens de oorlog erg geleden hebben, heb ik een houding leren ontwikkelen waardoor ik de emotionele verhalen aankan. En mensen hebben het gevoel dat ik verdriet begrijp en echt luister. Ik kan geen blauwdruk geven over hoe het beste geïnterviewd kan worden, omdat het interview ook wordt bepaald door wie herinnert. Ikzelf heb door de jaren heen en in druk overleg met het internationale academische veld een

Oral history_bw 16-09-21 13:35 Pagina 17

manier van werken ontwikkeld. Dat is natuurlijk niet de enig mogelijke manier van interviewen.

Het gaat in mijn eigen werk vrijwel altijd over trauma-interviews. Verhalen over trauma's zijn anders dan die over een buurt of bedrijf, al kunnen die overigens ook heel intens zijn. Ik wilde de antwoorden die ik heb gegeven op de vele vragen van mensen die aan interviews begonnen, vastleggen. Ik wilde zo veel mogelijk praktische adviezen verzamelen. Maar ik wilde zeker ook schrijven over het soort kennis dat via historische interviews verkregen kan worden. En over wanneer het niet lukt.

Hoofdstuk 1 beschrijft wat er gebeurt tijdens het maken van een oral-historyinterview. Wanneer wordt een verhaal geschiedenis? Ik beschrijf wat ik herinneringsactivisme noem, en hoe historische feiten die onbekend zijn aan de geschiedenis worden toegevoegd. Tot slot beschrijf ik mijn eigen traject in de oral history.

Vignet 1 Dit is het verslag van wat er gebeurde toen ik een interview na 23 jaar herhaalde. Het gaat daarbij om een overlevende van Auschwitz die een nieuwe betekenis aan haar leven gaf.

Hoofdstuk 2 laat zien dat binnen het wetenschappelijk veld heel veel manieren zijn om te interviewen. In de oral history kies ik voor de levensgeschiedenisbenadering. Ik vertel waarom ik daarvoor kies. Deze benadering vooronderstelt dat er vertrouwen wordt opgebouwd. De levensgeschiedenisbenadering betekent een grote toenadering tot de geïnterviewde, en ik beschrijf hoe dat gevolgen heeft voor de interviewer.

Vignet 2 gaat uit van het verhaal van Hanifa en laat zien dat ik door de levensgeschiedenisbenadering een ander beeld van haar kreeg dan wanneer ik alleen over de genocide van Srebrenica had geïnterviewd.